

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΒΡΑΙΩΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ 34ος • ΑΡ. 9

231 • ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 2011 • ΣΕΒΑΤ - ΑΔΑΡ Β' 5771

Παροιμίες Σολομώντος και διδαχή ΑΜΕΝ-ΕΜ-ΟΡΕΤ

Του ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΙΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η αρχαία Αίγυπτος, η Μεσοποταμία και η Εγγύς Ανατολή γενικότερα, έχουν να μας επιδείξουν 40 διάφορες συλλογές Παροιμιών, διδαχών και γνωμικού λόγου, που εκτείνονται από τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι την 3^η χιλιετία π.Χ. Ο τύπος και η μορφή τους ομοιάζει μ' αυτόν που παρουσιάζει το βιβλίο των βιβλικών Παροιμιών.

Το υλικό αυτό διδακτικής ποιήσης που έχει συγκεντρωθεί από τους αρχαιολόγους και τους λόγιους, επέτρεψε στους μελετητές να κάνουν μια ευρύτερη και ακριβέστερη θεώρηση του παροιμιακού λόγου που αποθησαυρίστηκε στο βιβλίο των Παροιμιών της Παλαιάς Διαθήκης. Για τη μελέτη της αρχαίας βαβυλωνιακής σοφίας που διαφυλάχτηκε διάσπαρτη —γραμμένη σε δεκάδες πινακίδες και λίθους— κλασική παραμένει η εργασία του W.G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature* (Oxford, 1960). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο γνωμικός λόγος του Σουμέριου *Σουρρουπάκ* (3^η π.Χ. χιλιετία) και ακόμα περισσότερο του *Αχικάρ* (χρονολογείται από τον 5^ο αιώνα π.Χ.) στην αραμαϊκή γλώσσα (το υλικό του υπαινίσσεται μια προγενέστερη ασσυρο-βαβυλωνιακή προέλευση). Ο *Αχικάρ*, εμφανίζει σε μερικά σημεία κάποια ομοιότητα με τον παροιμιακό λόγο της Π.Δ., ιδιαίτερα στα κεφάλαια 23 και 24.

Η ανακάλυψη και η έρευνα εκατοντάδων πινακίδων από την αρχαία Ουγκαρίτ της Φοινίκης, που ανακαλύφθηκαν από το 1929 και εντεύθεν από τους Γάλλους C.F. Schaeffer και G. Chenet, κατέδειξε ότι η μετρική μορφή του παραλληλισμού των μελών που υπάρχει στις Παροιμίες, βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία με τον ποιητικό ρυθ-

μό της Ουγκαριτικής επικής φιλολογίας (έπος του Βάαλ κ.ά.). Η αριθμητική φόρμουλα X, X+1 που εμφανίζεται στις Παροιμ. 6:16-19, εμφανίζεται και σε Χαναανιτικά Ουγκαριτικά κείμενα που χρονολογούνται από το 14^ο π.Χ. αιώνα και εντεύθεν.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συλλογές που προέρχονται από την Αίγυπτο. Από την αρχαία Αίγυπτο στη 2^η χιλιετία, έχουμε αξιόλογο σοφιολογικό υλικό, όπως τη διδαχή του βασιλιά Meri-ka-re, του βεζίρη Ptahotep, του βασιλιά Amen-em-het, τη διδαχή του Ani κ.ά. Οι συλλογές αυτές είναι γνωστές ως διδαχές (instructions) εμπεριέχουν συμβουλές, και απευθύνονται από τους συγγραφείς τους σε νεότερα άτομα που τα αποκαλούν “Υιέ μου”, όπως ακριβώς γίνεται και στις εβραϊκές Παροιμίες (Σολομώντος). Για τη διδαχή και το γνωμικό λόγο του βεζίρη Πτα-χο-τέπ έγραψα ήδη στο βιβλίο μου “Φως εξ ανατολής” (Ελληνικά Γράμματα 1966), όπου παραπέμπω και τον αναγνώστη για περισσότερες πληροφορίες.

☆☆☆

Από ορισμένους μελετητές, στενές ομοιότητες έχουν επισημανθεί ανάμεσα στις Παροιμίες 22:17 - 24:22 και στο γνωμικό λόγο του Αιγύπτιου *Amen-em-oret* (*Αμένοφι*), ο οποίος έγραψε μια διδαχή για το γιο του, συμβουλεύοντάς τον να δείχνει σεβασμό στους ηλικιωμένους και εκτίμηση στους ανθρώπους. Η διδαχή του Amen-em-oret, υιού του Kanakht, παρουσιάζει επίσης περισσότερο ενδιαφέρον, από τις άλλες Αιγυπτιακές διδαχές, γιατί διακρίνεται, για τη μικρότερη υλιστική άποψη της ζωής και την έλλειψη περαιοτολογίας.

Αυτό το γεγονός της ομοιότητας οδήγησε πρω-

τοπόρους Αιγυπτιολόγους μελετητές, όπως τον Humbert, τον A. Ehrman κ.ά., να συμπεράνουν την εξάρτηση του γνωμικού λόγου του Εβραίου Παροιμιαστή από τον Αιγύπτιο, λόγω της εν γένει αρχαιότητας της αιγυπτιακής φιλολογίας. Ιδιαίτερη βαρύτητα για τη διαμόρφωση της γνώμης αυτής, έπαιξε το γεγονός ότι ο Adolf Ehrman υπέθεσε, ότι, στο χωρίο Παροιμ. 22:20 υπάρχει παραφθορά των λέξεων (“Και συ δε απογράψαι αυτά σεαυτώ τρισσώς” Ο’), που θα έπρεπε να μεταφραστεί ως “τριάντα λόγοι”. Και τούτο, για να συμφωνεί με τα τριάντα κεφάλαια της διδαχής του Amen-em-opef. Ορισμένες σύγχρονες μεταφράσεις, ακολουθώντας αυτήν την άποψη προχώρησαν ήδη στο να διαιρέσουν το τμήμα Παροιμίες 22:17 - 24:22 σε 30 χωρία ξεχωριστά από την κανονική διάκριση των εδαφίων, και αποδίδουν το εδ. 22:20 ως “*Τριάντα ρητά με συμβουλές και γνώσεις έγραψα για σένα*» (Πρβλ. τη Νέα μετάφραση της Ελληνικής Βιβλικής Εταιρίας 1997, καθώς και τη Good News Bible, τη New English Bible κ. ά.).

Ηερμηνεία όμως αυτή, αποδείχτηκε αργότερα εσφαλμένη και έχει εγκαταλειφθεί από τους νεότερους μελετητές. Η θεωρία της επίδρασης του Αιγύπτιου Amen-em-opef στην εβραϊκή γνωμολογία έχει επικρατήσει ανάμεσα στους λόγιους, ενώ ο Αιγυπτιολόγος E. Drioton υπήρξε απ’ τους λίγους, που, στηριζόμενος σε γραμματικούς και συντακτικούς λόγους, υποστήριξε το αντίθετο. Ότι δηλ., ο Amen-em-opef είναι βασισμένος σε αρχαία σημιτική πηγή, δοθέντος, μάλιστα, ότι οι ειδικοί δεν είναι σύμφωνοι για τη χρονολογία του γνωμικού του λόγου, που τον τοποθετούν ανάμεσα στο 1000-600 π.Χ., με περισσότερη πιθανότητα τον 7^ο-6^ο π.Χ. αιώνα (J. Pritchard, ANET, Εισαγωγή του John A. Wilson).

Ωστόσο, λεπτομερέστερη έρευνα κατέδειξε ότι η ομοιότητα αυτή είναι περιορισμένη. Εκτείνεται μόνο στο 1/3 του παραπάνω τμήματος των Παροιμιών (έχουν εντοπιστεί περί τα δέκα παράλληλα - ομοιότητες). Αυτή, μπορεί να εξηγηθεί πολύ καλύτερα με την αναγνώριση ότι το υλικό των Παροιμιών είναι αρχαιότατο και ότι τόσο

αυτό, όσο και ο Αμένοφισ, μπορεί να στηρίζονται σε “κοινή σημιτική πηγή”, εφόσον ανάγονται στο ίδιο φιλολογικό και πολιτιστικό περιβάλλον. Επί πλέον, όπως παρατήρησε ο Αιγυπτιολόγος H.W. Fairman, καθηγητής Αιγυπτιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Λίβερπουλ, το κείμενο των διδαχών του Αμενεμόπε ή Αμένοφι είναι εξαιρετικά δύσκολο, καθ’ όσον χρησιμοποιούνται σ’ αυτό μη Αιγυπτιακοί ιδιωτισμοί και ιδέες, καθώς επίσης γίνεται χρήση ενός ασυνήθιστα μεγάλου τμήματος σημιτικών δάνειων λέξεων. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η διδαχή του Αμενεμόπε είναι μάλλον μια μετάφραση από ένα αρχικό σημιτικό κείμενο. Άποψη που υποστήριξε σθεναρά ο R.O. Kevin με την διατριβή του *The Wisdom of Amen-em-opef and its Possible Dependence upon the Hebrew Book of Proverbs* (Philadelphia, 1931).

Να κάποια ενδιαφέροντα παράλληλα μεταξύ παροιμιών και της διδαχής αυτής.

*Πιο γλυκό είναι το ψωμί
Όταν η καρδιά είναι χαρούμενη
από τα πλούσια γεύματα μέσα στη θλίψη*
(Αμεν. IX 5-8)
το ίδιο (Αμεν. XVI, 13)

*«Καλύτερο ένα πιάτο
με λάχανα, αλλά με αγάπη,
παρά μόνος καλοθρεμμένος και με μίσος».*
(Παρ. 15: 17)

και

*«Καλύτερα ξερό ψωμί
και κρήνη, παρά ένα σπίτι
με ψητά γεμάτα, και διχόνοια».*
(Παρ. 17: 2)

*«Μην επικοινωνείς με μισητό άνθρωπο
Μην τον επισκέπτεσαι για συνομιλία»
μας λέει ο Αμένοφισ.*
(Αμεν. IX 13 επ.)

*«Μην πιάνεις φιλία με άνθρωπο που θυμώνει,
Και με άνθρωπο ευέξαπτο μη συμπορεύεσαι»
λέει ο Παροιμιαστής.*
(Παροιμ. 22: 24)

«Όσον αφορά έναν γραμματέα
εξειδικευμένο στο γραφείο του,
αυτός θα γίνει άξιος να γίνει αυλικός».

(Αμεν. XXVII, 16 επ)

«Είδες άνθρωπο επιτήδειο
στα έργα του;
αυτός θα παρασταθεί ενώπιον βασιλέων».

(Παροιμ. 22: 29)

«Μη μετακινείς τα διακριτικά σημεία στα όρια
της οργωμένης γης
ούτε να διεισδύσεις στα σύνορα μιας χήρας»
συμβουλεύει ο Αμένοφισ.

(Αμεν. VII, 12, 15)

«Να μην μετακινείς όρια παλιά
που έθεσαν οι πατέρες σου».

(Παροιμ. 22: 28)

και

«Μη μετατοπίζεις τα παλιά όρια ιδιοκτησίας
και μη καταπατείς τα χωράφια
των ορφανών».

(Παροιμ. 23: 10) λένουν οι Παροιμίες.

«Τα πλούτη κατασκευάζουν
για τον εαυτό τους φτερά
όπως έχουν οι χήνες
και πετούν στους ουραμούς»
σημειώνει ο Αμένοφισ.

(Αμεν. IX, X5)

«Μην μοχθείς ν' αποκτήσεις πλούτη...
Διότι κατασκευάζουν φτερά
σαν του αετού και πετούν
μακριά στους ουραμούς»
παρατηρεί ο Παροιμιστής.

(Παροιμ. 23: 4)

Εδώ, θα πρέπει να σημειώσουμε ακόμη, ότι
ίσως, και ο εβραϊός Παροιμιστής σαν σο-
φός, θα μπορούσε να έχει επιλέξει και χρη-
σιμοποιήσει άλλες παλαιότερες παροιμίες ή γνω-

μικά που κυκλοφορούσαν στην εποχή του, ως
αποδεδειγμένης πρακτικής ηθικής αξίας και χρη-
σιμότητας. Έτσι, δημιούργησε μιαν ανθολογία με
“σοφά αποφθέγματα”, ξαναδουλεύοντας τα παλιά,
με τη δική του προσωπική σμίλη, προσθέτοντας
τις δικές του εκτεταμένες παρατηρήσεις, απόψεις
και νουθεσίες, ως άνθρωπος σοφός με θεία όμως
εμπειρία. Δεν συμπεριέλαβε σ' αυτές τίποτα που
δεν ευθυγραμμίζονταν με τα standards του Θεού
και την ηθική του Ισραήλ. (Derek Kinder, πρβλ.
Pat and David Alexander, Proverbs, στο The Lion
Handbook to the Bible, 1999).

Είναι γνωστό ακόμη, ότι διανοητές που έζη-
σαν σε διαφορετικά μέρη της γης και σε διαφορε-
τικές περιόδους χωρίς καμία επαφή μεταξύ τους,
σε κοινά θέματα, έχουν κατά καιρούς εκφραστεί
με όμοιο τρόπο και έχουν διατυπώσει γνώμες που
έχουν εξαιρετική ομοιότητα. Η ομοιότητα δεν ση-
μαίνει κατ' ανάγκην και δάνειο ή επίδραση. Γι'
αυτό και νεότεροι μελετητές (Κ.Α. Kitchen, D.A.
Hubbard, R.K. Harrison) έχουν καταλήξει ότι δεν
υπάρχει κάποια “ειδική σχέση” μεταξύ διδαχής
Αμένοφι και Παροιμιών.

☆☆☆

Ημελέτη όμως και η σύγκριση του εξωβι-
βλικού γνωμικού λόγου με τις Παλαιο-
διαθηκικές Παροιμίες οδήγησε τους με-
λετητές να καταλήξουν σε ορισμένα πολύ ενδια-
φέροντα συμπεράσματα, μερικά απ' τα οποία εί-
ναι τα επόμενα:

1 Κατ' αρχάς διαπιστώθηκε ότι η βιβλική σοφι-
ολογική γραμματεία δεν είναι μια απομονω-
μένη φιλολογία ή φαινόμενο διδακτικής ποίησης,
αλλά μέρος μιας πλατιάς πολιτισμικής κληρονο-
μιάς του αρχαίου κόσμου της Εγγύς Ανατολής με
κοινή καταγωγή και κοινά μορφικά στοιχεία (πα-
ραλληλισμός των μελών).

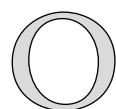
2 Οι ομοιότητες που υπάρχουν μεταξύ της σο-
φίας του αρχαίου ανατολικού κόσμου και
της βιβλικής γνωμικής ποίησης μαρτυρούν για
την αρχαιότητα της τελευταίας. Γιατί, αν οι Βαβυ-
λώνιοι, οι Αιγύπτιοι και οι Φοίνικες, είχαν γνωμι-
κό λόγο που ανάγεται στη 2^η π.Χ. χιλιετία και πιο

μπροστά, δεν υπάρχει λόγος ν' αρνηθούμε ότι το ίδιο συνέβαινε και με τους Εβραίους. Η ομοιότητα, ανατρέπει τον ισχυρισμό της αρνητικής κριτικής περί μεταγενέστερης τάχα εμφάνισης και ανάπτυξης της γνωμικής ισραηλιτικής σοφολογικής ποίησης, άποψη που εξακολουθεί να διακρατείται σ' ορισμένες σχολές και θεολογικούς κύκλους.

3. Παρά τις ομοιότητες (στη μορφή και στο περιεχόμενο) που μπορούν να επισημανθούν και να υποδειχθούν ανάμεσα στο εξωβιβλικό σοφολογικό υλικό και στη βιβλική γνωμική ποίηση, υπάρχουν και σημαντικές διαφορές. Τα κείμενα της Αιγύπτου, της Μεσοποταμίας, της Ουγκαρίτ, κ.λπ. είναι *ανάμεικτης ηθικής* και καλλιεργούν την καιροσκοπία - φαινόμενο που παρατηρείται άλλωστε και στα άλλα γειτονικά με τον Ισραήλ έθνη. Στις σκέψεις του Αμεν-ομ-οπε υπάρχουν επίσης και σκέψεις μοιρολατρίας, όπως φαίνεται από το ρητό του: «Η ώρα του ανθρώπου είναι γραμμένη από πριν» κάτι που δεν μπορεί να βρεθεί στις Παροιμίες Σολομώντος. Όπως ήδη διαπιστώσαμε, αρκετά γνωμικά ομοιάζουν με Παροιμίες και αποφθέγματα άλλων σοφών. Και, «πράλληλα», σε μερικές περιπτώσεις υπάρχουν και με το γνωμικό λόγο της Άπω Ανατολής και ιδίως του Λάο Τσέ στο «*Ταό Τέ Κίνγκ*» (βιβλίο του λόγου και της φύσης). Αλλά το σύνολο της ηθικής διδαχής και σοφίας της Άπω Ανατολής οδηγεί μάλλον στην αταραξία και απάθεια: «*Όποιος αγγίζει κάτι, το χαλά. Όποιος κρατά κάτι το χάνει. Ο συνετός τίποτα δεν αγγίζει και τίποτα δεν χάνει. Γι' αυτό λέει ο συνετός: Δεν κάνω τίποτα*» - διδάσκει ο Λάο Τσέ.

Αντίθετα, στις παλαιοδιαθηκικές παροιμίες, έμφαση δίδεται στη «θεία σοφία» ως οδό ζωής στον φόβο (σεβασμό) του Γιαχβέ, και στη θετική συμπεριφορά (εκδήλωση ευσέβειας, αγάπης, εργατικότητας κ.λπ.), για επίτευξη ευημερίας, ειρήνης, δικαιοσύνης και πληρότητας ζωής (R.N. Gordon). Η ηθική διδαχή είναι ακτιβιστική και, υψηλότερης στάθμης, εμπεριέχουσα εν σπέρματι χριστιανικές αρχές. Όπως λόγου χάριν τα λόγια που διαβάζουμε στο χωρίο Παροιμίες 25:21, 22.

*«Όταν πεινάει ο εχθρός σου,
δωσ' του να φάει ψωμί·
και όταν διψάει δώσ' του νερό να πιει·
γιατί έτσι πάνω στο κεφάλι του
κάρβουνα του σωρεύεις αναμμένα,
και θα σε ανταμείψει ο Κύριος»*
(πρβλ. Αποστόλου Παύλου Προς Ρωμαίους κεφ. 12:20).

λη η συλλογή των Παροιμιών έχει θρησκευτικό-παιδαγωγικό χαρακτήρα. Στη διδαχή του Amen-em-oret μπορεί να βρούμε την παραίνεση «μη θλίβεις τον πτωχό και τον δυστυχή» (Amen., κεφ. 2), αλλά δεν θα βρούμε τη βιβλική αιτιολογία «Διότι ο Κύριος θα εκδικάσει την δίκην αυτού» (22:23). Όσο κι αν ψάξουμε δεν θα βρούμε παράλληλο της παραινέσεως «το όνομα του Γιαχβέ είναι πύργος οχυρός· ο δίκαιος ο καταφεύγων εις αυτόν είναι εν ασφαλεία» (18:10), ή «ο φόβος του Κυρίου είναι πηγής ζωής απομακρύνων από παγίδων θανάτου» (14:27). Και πολύ περισσότερο:

*«Τον εαυτό σου μην τον θεωρείς σοφό.
Να σέβεσαι τον Κύριο
και ν' απομακρύνεσαι απ' το κακό.
Αυτό θ' αποβεί γιατρεία στο σώμα σου...»*
(Παροιμ. 7:7,8)

Η: «Ο Φόβος του Γιαχβέ είναι η απαρχή της σοφίας». (Παρ. 1:7)

Ο Θεός, και ο φόβος (η ευσέβεια) του Θεού -έκφραση που υπάρχει περίπου δεκαπέντε φορές- βρίσκονται στην αρχή και στο τέλος σχεδόν κάθε παροιμιακής σκέψης, πράγμα βέβαια που απουσιάζει, ή εμφανίζεται ελάχιστα σε εξωβιβλικές διδαχές. Πράγματι, όπως μπορεί ν' αποδειχτεί, το βιβλίο των Παροιμιών της Παλαιάς Διαθήκης αποτελεί έναν «θρίαμβο της εμπειρικής λογικής» (Ουίλιαμ Ολμπράιτ), και λίγα βιβλία θα μπορούσαν να το ξεπεράσουν σε θέματα πρακτικής σοφίας ακόμη και στην εποχή μας.

[Ο κ. Δημήτρης Τσινικόπουλος είναι δικηγόρος και μελετητής θρησκευτικών, νομικών και κοινωνικών θεμάτων τα οποία έχει περιλάβει σε σειρά βιβλίων του].